

Barbara Braun

Osobowościowe uwarunkowania gotowości do angażowania się w zadania stawiane przez otoczenie

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 5, 83-98

1991

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Barbara Braun

OSOBOWOŚCIOWE UWARUNKOWANIA GOTOWOŚCI DO ANGAŻOWANIA SIĘ W ZADANIA STAWIANE PRZEZ OTOCZENIE

1

W artykule podjęto problem relacji między takimi właściwościami osobowości, które są ważne dla indywidualności jednostki a zachowaniem w sytuacji, gdy otoczenie stawia bądź narzuca zadania. Sytuacje zadaniowe tego typu są charakterystyczne przede wszystkim dla kontaktów jednostki z różnymi instytucjami (szkołą, zakładem pracy itp.). Zadania stawiane są najczęściej przez osoby o wyższym statusie społecznym związanym z wiekiem czy pełnioną rolą społeczną.

Zadanie, które formułowane jest przez innych ludzi nazywa Reykowski [1975] zadaniem zleconym. Przez zadanie rozumie on, podobnie jak Tomaszewski [1963], mechanizm regulacyjny uruchamiany przez: 1) dostrzeżenie rozbieżności między wizjami („standardami”) normalnych bądź idealnych stanów rzeczywistości a spostrzeganym stanem rzeczywistym, 2) formułowanie celu działania, 3) stworzenie programu działania mającego usunąć dostrzeżoną rozbieżność. Jeżeli trzy elementy składające się na zadanie (diagnoza, cel, program) są sformułowane samodzielnie, można mówić o zadaniu własnym, natomiast o zadaniu zleconym wtedy, gdy przynajmniej dwa elementy (np. diagnoza i cel) są wskazane z zewnątrz.

Wiedza psychologiczna pozwala sądzić, że inne są mechanizmy uruchamiane w przypadku zadań własnych i zleconych, inne sposoby angażowania się w ich realizację. Wyznacza to rozległy obszar złożonych zależności i uwarunkowań - niektóre z nich będą tu analizowane.

Pytania badawcze zostały ograniczone do pewnej kategorii sytuacji społecznych: do sytuacji, gdy człowiek stoi przed wyborem zaangażowania się (bądź nie) w zadania, których nie zna i nie może ocenić, a ich wykonania o-

czekuje od niego otoczenie. Niektóre zadania tego typu mogą pozostawać w konflikcie z własnym systemem wartości, mogą być rozbieżne z zainteresowaniami czy z innych względów awersyjne. Podporządkowanie się oczekiwaniom otoczenia może więc pociągać za sobą istotne straty osobiste. W jakich warunkach ryzyko takie jest podejmowane? Jakie własności osobowości wyznaczają gotowość do angażowania się w wymaganą przez otoczenie aktywność zadaniową? Pytania te są istotne z punktu widzenia rozwoju teorii osobowości. W badaniach psychologicznych zaczęły się one także pojawiać w związku z obserwacjami społecznej rzeczywistości, a szczególnie przypadków „ślepego posłuszeństwa” wobec idei, wodza, sprawy, a także badań eksperymentalnych - najbardziej znane z nich to badania Milgrama nad nakłanianiem do okrucieństwa przez osoby występujące z pozycji autorytetu społecznego (uległość w tej sytuacji przejawiała większość badanych).

Problem przedstawiony w niniejszej pracy związany jest z założeniem, że świadome angażowanie się podmiotu w jakiś rodzaj działalności zależy - w pewnym stopniu - od wizji własnej osoby. Im wyraźniej wizje te są skryształizowane, tym więcej przesłanek dla dokonywania świadomych wyborów i działania z przekonaniem o ich słuszności. Podstawowym celem przeprowadzonych badań było uzyskanie danych umożliwiających odpowiedź na pytanie o to, czy decyzja o zaangażowaniu się w zadanie o nieznannej treści, a także stopień efektywności jego realizacji w przypadku zaangażowania się, pozostają w związku ze spostrzeganiem własnej osoby. Szczególnie ważne wydają się dwa aspekty: spostrzeganie własnej odrębności od innych osób, a także spostrzeganie własnych możliwości wyrażające się poczuciem umiejscowienia kontroli.

Spostrzeganie własnej odrębności i ukierunkowanie zachowania

W procesie kształtowania się pojęcia własnego „ja” szczególną rolę odgrywa porównywanie siebie z innymi osobami. Proces ten przynosi informacje o granicach własnej osoby oraz o jej specyfice, a więc służy określaniu własnej tożsamości. Inną funkcją takich porównań jest wartościowanie własnej osoby - ten problem nie będzie tu dalej rozwijany. Atrakcyjność podobieństwa lub odrębności własnej osoby stwierdzona w wyniku porównań interpersonalnych jest uwarunkowana różnymi czynnikami: liczbą obiektów porównań (stwierdzenie podobieństwa do dużej grupy osób wywołuje negatywny stan emocjonalny i motywuje do szukania cech odróżniających), rodzajem obiektów

(porównanie z obiektem wyjątkowym sprzyja akceptacji tego podobieństwa), stanem emocjonalnym (lęk sprzyja tendencji do niewyróżniania się) - analizy tego problemu dokonała M. Jarymowicz [1984]. Badania własne wskazują, że 95% badanych studentów chciałoby być mniej podobnymi do innych niż jest rzeczywistość (w ich subiektywnej ocenie), czyli pożądana odrębność od innych jest u tych osób wyższa od spostrzeganej odrębności. Tendencja ta jest tym silniejsza, im niższy jest stopień spostrzeganej odrębności [Braun 1982].

Spostrzeganie siebie jako jednostki odrębnej stanowi podstawę autonomii osoby [Obuchowski 1977]. Według Obuchowskiego jednostka może osiągnąć autonomię w trakcie rozwoju poznawczego, w efekcie tworzenia systemu wartości pozwalającego na ocenę i wybór zadań, a także poprzez integrację wiedzy, dzięki której możliwe jest wyróżnienie jej z otoczenia. Autonomia umożliwia stabilizację stylu życia i kierunku działania, a także jest warunkiem aktywności twórczej.

Realizacja długofalowych zadań składających się na „styl życia” wymaga świadomego sterowania własnym zachowaniem, a więc samokontroli. Istotą samokontroli według Kofty [1979] stanowi osiągnięcie zbieżności między własnym zachowaniem a standardami wewnętrznymi (osobistymi) lub zewnętrznymi (nieosobistymi). Ocena zgodności własnego postępowania z tymi standardami wymaga wyraźnego określenia granic własnego „ja”, by móc stwierdzić, co jest efektem własnego zachowania, a co np. wynikiem starań innych ludzi (ocena sprawstwa), a także ocenić konsekwencje własnych działań. Ważne jest uświadomienie sobie, co było możliwe do zrobienia w konkretnej sytuacji, przy czym należy brać pod uwagę właściwości indywidualne, jak np. umiejętności, kompetencje itp., a także zakres własnej odpowiedzialności za bieg zdarzeń. Wymienione czynniki w znacznym stopniu determinują podejmowanie zadań, szczególnie zadań społecznych. Wyodrębnienie własnego „ja” traktowanego przedmiotowo umożliwia traktowanie siebie jako indywidualności (analogicznie do innych osób) i odnoszenie norm społecznych tak do innych, jak i do siebie. Nie przesądza to wprawdzie o kierunku aktywności - do takiego przewidywania niezbędna byłaby znajomość systemu wartości jednostki - ale stanowi warunek konieczny podmiotowej kontroli nad zachowaniem [Jarymowicz 1985].

Umiejscowienie kontroli a gotowość do podejmowania zadań zleconych i własnych

Umiejscowienie kontroli jest wymiarem, którego jeden kraniec stanowi przekonanie, że nagrody i kary, z jakimi człowiek się spotyka są wynikiem własnego zachowania (wewnętrzne umiejscowienie kontroli), a drugi - przekonanie, że wzmocnienia są zależne od czynników leżących poza „ja”, np. od innych ludzi, losu lub pecha (zewnętrzne umiejscowienie kontroli) [Drwal 1978, Kofta 1977].

Poczucie kontroli wewnętrznej sprzyja aktywnemu angażowaniu się w różnego typu zadania, zależność tę potwierdza szereg badań eksperymentalnych i analiz prowadzonych w warunkach naturalnych [Drwal 1978, Lefcourt 1980]. W badaniach psychometrycznych, np. w teście Gougha, stwierdzono korelację wewnętrznego umiejscowienia kontroli z takimi cechami, jak: przedsiębiorczość, sumienność w wykonywaniu zadań oraz dążenie do niezależnego działania [Sznigielska 1980]. Wewnętrzne umiejscowienie kontroli wiąże się z dużą samodzielnością, aktywnością w poszukiwaniu informacji potrzebnych do rozwiązania zadania, a także negatywną reakcją na presję lub manipulację w czasie wykonywania zadań [Drwal 1978, Lefcourt 1980]. Osoby o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli łatwiej ulegają naciskom społecznym i są bardziej wrażliwe na krytykę, poszukują wsparcia w czasie wykonywania zadań, przy tym są mniej aktywne społecznie: rzadziej stają się aktywnymi członkami organizacji społecznych [Drwal 1978].

Osoby o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli są zwykle mało konformistyczne, w pewnych jednak warunkach mogą przejawiać takie zachowania, dotyczy to sytuacji, w których reakcje konformistyczne mogą służyć kontrolowaniu sytuacji, a jednocześnie niezależność lub nonkonformizm jest sprzeczny z interesem jednostki [Tuszer 1981]. Przykładem takiej sytuacji może być zadanie, w którym osoba czuje się mało kompetentna, wobec tego wykonanie w pełni samodzielne narażałoby na porażkę. Przyjęcie za wzór zachowania osoby wysoko kompetentnej pozwala kontrolować sytuację, choć może być traktowane jako przejaw konformizmu. Konformizm osób o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli może natomiast mieć charakter mechanizmu obronnego stosowanego dla stłumienia lęku w sytuacji zadań sprawnościowych. Zadania takie wzbudzają dysonans między ogólnym oczekiwaniem, że zdarzenia mają charakter losowy, a oceną konkretnego zadania jako zależnego od własnych możliwości (zdolności, wysiłku).

Poczucie umiejscowienia kontroli ma także wpływ na efektywność wykonywania zadań. Zwraca na to uwagę Kofta [1980] w koncepcji regulacji autonomicznej: wzrost wewnętrznej kontroli wyników działania powoduje wzrost adekwatności oczekiwań osoby co do przyszłych wyników. Wiąże się to ze spostrzeganiem zależności między włożonymi kosztami osobistymi (zaangażowanie, wysiłek) a prawdopodobieństwem osiągnięcia celu. Wiadomo, że uświadomienie takiej relacji wzmacnia aktywność i wywiera wpływ na wysoką efektywność działania. Wright, Holman, Steele i Silverstein [1980] uzyskali empiryczne potwierdzenie hipotez mówiących o wyższej efektywności w działaniu osób o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli. W badaniach dotyczących wyuczonej bezradności, a więc związanych z poczuciem braku kontroli wewnętrznej, stwierdzono niski poziom wykonania zadań, podczas gdy eksperymentalne stworzenie poczucia kontroli powodowało wzrost efektywności wykonania zadań [Pitman i Pitman 1980, Zuroff 1980].

Podsumowując można stwierdzić, że wewnętrzne lub zewnętrzne umiejscowienie kontroli stanowi bardzo ważny czynnik regulujący zaangażowanie się w realizację zadań społecznych. Powstaje pytanie, od jakich czynników zależy pojawienie się takich poczuc, ich doraźny lub względnie stabilny charakter. W wyjaśnieniach spotykanych w literaturze wskazuje się na znaczenie częstości doświadczeń zależności od otoczenia lub własnego sprawstwa względem biegu zdarzeń. Pod ich wpływem kształtuje się wizja własnej osoby i pojęcie własnego „ja”, któremu przypisuje się w wielu koncepcjach nadrzędne miejsce w systemie regulacji funkcjonowania.

Spostrzeganie własnej indywidualności: spostrzeganie odrębności „ja - inni” i umiejscowienie kontroli

Omawiane dwa mechanizmy regulacyjne związane z własnym „ja” są ze sobą w pewien sposób powiązane, a ich funkcje w pewnych obszarach podobne. Przekonanie o sprawowaniu kontroli nad otoczeniem jest niemożliwe, bądź przynajmniej utrudnione, gdy jednostka ma problemy z ustaleniem własnej tożsamości. Z drugiej strony doświadczenia kontroli mogą służyć pierwotnie do wyznaczenia granic „ja - nie ja”, a potem do dokładnego określenia własnego „ja”. Prawdopodobnie w rozwoju jednostki te elementy sprzężonego rozwoju obydwu struktur przeplatają się ze sobą. Rozpatrzmy podany przez Epsteina [1980] przykład wczesnodziecięcych doświadczeń ustalania granic „ja - nie ja” w od-

niesieniu do własnego ciała. Jeżeli dziecko dotyka gorącego przedmiotu i doznaje bólu, doświadcza owej granicy „ja”. W tym przypadku „świat” stawiał opór, zablokował aktywność manipulacyjną dziecka, ale poszerzyły się możliwości kontroli nad otoczeniem o zdolność do unikania przykrego zdarzenia i przedmiotu, który je wywołał. To samo doświadczenie ma więc dwójaki efekt: przynosi informację o granicy „ja” i o sposobie kontrolowania otoczenia. Współwystępowanie tych zjawisk możemy spotkać z pewnością także w bardziej złożonych sytuacjach składających się na doświadczenie człowieka.

Wśród licznych informacji dotyczących właściwości poczucia kontroli można znaleźć takie, które bezpośrednio odnoszą się do związku tej zmiennej z poczuciem indywidualności. Stwierdzono np., że osoby o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli łatwiej przyswajały wiadomości dotyczące „ja”, a także były bardziej aktywne w poszukiwaniu informacji na własny temat [Lefcourt 1980], co przy jednoczesnej wysokiej samoakceptacji i samoocenie sugerowałoby nieobronną koncentrację na „ja” związaną z poszukiwaniem własnej odrębności. Można też szukać związku między umiejscowieniem kontroli a poczuciem odrębności od innych, analizując problem poczucia odpowiedzialności i kompetencji. Zarówno osoby o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli, jak i o wysokiej odrębności „ja - inni” częściej przypisują odpowiedzialność sobie (co zresztą wynika wprost z pojęcia kontroli wewnętrznej) przy założeniu, że reprezentacja poznawcza innych i norma udzielania pomocy jest u tych osób rozwinięta. Odpowiedzialność za inną osobę można traktować jako jedną z form włączenia innej osoby w obszar kontroli podmiotu. Reykowski [1979] dając przykłady eksperymentów, w których badani mieli możliwość kontrolować sytuację i wykorzystać tę kontrolę dla dobra innych interpretuje je w kategoriach poczucia odpowiedzialności. Można więc sądzić, że autor ten uważa pojęcie kontroli i odpowiedzialności za ściśle z sobą związane.

Podobieństwo właściwości definicyjnych i funkcji regulacyjnych analizowanych aspektów własnego „ja” pozwala uznać je za dwa aspekty bardziej złożonego syndromu: spostrzegania własnej indywidualności. O wysokim poziomie spostrzeganej indywidualności można mówić wtedy, gdy jednostka spostrzega siebie jako wyraźnie odrębną od innych ludzi (wysoki stopień spostrzeganej odrębności „ja - inni”) oraz uważa, że jest w stanie w znacznym stopniu kontrolować zdarzenia istotne dla niej (wewnętrzne umiejscowienie kontroli). O niskim poziomie spostrzeganej indywidualności świadczy natomiast niski stopień spostrzeganej odrębności „ja - inni” oraz zewnętrzne umiejscowienie kontroli.

Spostrzeganie własnej indywidualności a podejmowanie zadań zleconych

Współwystępowanie wysokiego poziomu spostrzeganej odrębności z wewnętrznym umiejscowieniem kontroli wydaje się być czynnikiem ogólnie aktywizującym, ale tylko wtedy, gdy podjęcie zadania może być przez różne osoby odmiennie oceniane na skali swoboda wyboru - nacisk eliminujący wybór. Reakcje na nacisk i uniformizację zależą nie tylko od spostrzeganego (rzeczywistego), ale także pożądanego poziomu odrębności i rozbieżności między nimi. Ponieważ rozbieżności między standardami istniejącymi w sieci poznawczej mogą wzbudzać stan motywacyjny [por. Reykowski, Kochańska 1980] należy oczekiwać, że istnienie różnicy między pożądanym a spostrzeganym poziomem odrębności może także wywoływać stan motywacyjny. Niski stopień akceptacji własnej odrębności wynikający z niskiego poziomu odrębności od innych będzie pobudzał do poszukiwania sytuacji akcentujących różnice między „ja” a „inni”, a także może uwrażliwiać na sygnały zagrożenia własnej autonomii; tak więc obok niespecyficznego motywacji związanej z rozbieżnościami w strukturach poznawczych wystąpić może specyficzna motywacja tożsamościowa. Motywacja taka nie musi być jednak uruchamiana w przypadku zadań zleconych, gdy podjęcie takiego zadania nie daje możliwości dokonywania porównań „ja” z innymi osobami, ani też nie dostarcza w inny sposób informacji pozwalających na dookreślenie „ja”.

Czynnikami ogólnie aktywizującymi zachowanie jednostki mogą być niektóre właściwości współwystępujące z wysokim poziomem spostrzeganej odrębności, np. poczucie odpowiedzialności i przekonanie o własnym sprawstwie. Czynniki te mogą uruchamiać zachowanie poprzez wzbudzenie motywacji wewnętrznej [por. Deci 1980, Widerszal-Bazył 1979], szczególnie jeśli zadanie zostanie podjęte na skutek wyboru dokonanego samodzielnie, jeśli natomiast zadanie będzie spostrzegane jako narzucone bądź zlecone, może dojść do wystąpienia reakcji i zmiany kierunku działania lub rezygnacji z niego. Ten typ reakcji może wystąpić u osób o wysokiej spostrzeganej odrębności, ponieważ wywierana na jednostkę presja powoduje pojawienie się problemu własnej autonomii i opór przed utratą tej wartości. Propozycja podjęcia zadania może wywoływać opór także u osób o silnym wewnętrznym umiejscowieniu kontroli, ze względu na dysonans między istniejącym u tych osób przeświadczeniem, że one same decydują o własnym zachowaniu a sytuacją narzucania zadań.

W przypadku niskiej odrębności „ja - inni” można oczekiwać, że sytuacja zlecenia czy proponowania zadania może skłaniać do jego podjęcia bądź w

związku z identyfikacją (ułatwioną przez spostrzegane podobieństwo), bądź w związku z konformizmem wobec otoczenia, szczególnie wobec tych, którzy mają wysoki prestiż. Zachowanie konformistyczne jest tym bardziej prawdopodobne, gdy niskiej odrębności towarzyszy zewnętrzne umiejscowienie kontroli.

Spostrzeganie własnej indywidualności a stopień zaangażowania w realizację zadań zleconych

Poziom zaangażowania w wykonanie zadania, przejawiający się między innymi w efektywności pracy, zależy od rodzaju motywacji, która doprowadziła do podjęcia zadania. W przypadku motywacji wewnętrznej można spodziewać się wysokiego zaangażowania w zadanie, co wynika z definicji motywacji wewnętrznej rozumianej jako podejmowanie działania ze względu na jego treść, bądź w ujęciu Deci'ego jako wynik potrzeby kompetencji i samookreślenia. Motywacja taka daje w efekcie wysoki poziom zaangażowania i wysoką efektywność; jak twierdzi Deci [1980] potrzeby te prowadzą do aktywnego angażowania się w otoczenie, w którym jednostka poszukuje okazji do sprawdzenia i potwierdzenia swoich możliwości w zadaniach. Jak było powiedziane wcześniej, wystąpienia motywacji wewnętrznej można oczekiwać raczej u osób o wysokim poziomie spostrzeganej indywidualności i wewnętrznym umiejscowieniu kontroli, o ile spostrzegają sytuację jako zagrażającą swobodzie wyboru.

Problem ten można też rozważyć z punktu widzenia koncepcji regulacji autonomicznej Kofty [1980]. Wystąpienie autonomicznego stylu regulacji wiąże on ze spostrzeganą swobodą (wolnością) wyboru. Jeżeli zadanie podjęte było z przekonaniem, że wybór należał do jednostki, można przewidywać autonomiczną regulację realizacji zadania i związane z tym wysokie zaangażowanie w jego wykonanie oparte na wewnętrznych mechanizmach regulacyjnych (aktywizacja standardów osobistych, wewnętrzna kontrola działania).

Podjęcie zadania w poczuciu ulegenia naciskowi, a więc reakcja konformistyczna, nie będzie mobilizowała do wysokiego zaangażowania w zadanie, gdyż można się tu spodziewać funkcjonowania opartego na mechanizmie motywacji zewnętrznej. Tendencja ta wystąpi prawdopodobnie u osób o niskim poziomie spostrzeganej odrębności i zewnętrznym umiejscowieniu kontroli.

Tak więc na podstawie przeprowadzonych rozważań można spodziewać się zróżnicowanego obrazu funkcjonowania osób o różnym stopniu spostrzeganej indywidualności w sytuacji, gdy otoczenie stawia przed nimi zadanie.

Osoby o wysokim poziomie spostrzeganej własnej indywidualności mogą przejawiać wysoką gotowość do angażowania się w zadania, ale pod dwoma wa-

runkami: po pierwsze, o ile zadanie nie będzie sprzeczne z przyjętymi przez nich standardami lub nastąpi identyfikacja z osobą czy instytucją proponującą zadanie, oraz po drugie, gdy sytuacja proponowania zadania nie będzie spostrzegana jako ograniczająca swobodę wyboru. Jeżeli zadanie będzie podjęte po spełnieniu takich warunków, można oczekiwać wysokiego stopnia zaangażowania w jego wykonanie, ze względu na wystąpienie motywacji wewnętrznej lub funkcjonowanie oparte na systemie regulacji autonomicznej. Nie spełnienie powyższych warunków, a nawet brak orientacji co do możliwości ich spełnienia, np. nieznanostwo zadania, mała liczba informacji o osobie czy grupie proponującej zadanie - utrudniające wytworzenie identyfikacji - będzie prawdopodobnie przyczyną niepodjęcia zadania.

Osoby o niskim poziomie spostrzegania własnej indywidualności będą prawdopodobnie podejmowały zadania zlecone na zasadzie ulegania wpływowi otoczenia (konformizm), zachowanie takie może wystąpić niezależnie od treści zadania. Wpływ stopnia nacisku na jednostkę w kierunku podejmowania zadań będzie inny niż w przypadku grupy przedstawionej wcześniej - o ile w tamtym przypadku wzrost siły nacisku wzmacniałby prawdopodobnie poczucie zagrożenia swobody wyboru i w efekcie prowadziłyby do spadku gotowości do podjęcia zadania, o tyle w przypadku osób o niskim poziomie spostrzeganej indywidualności wzrost siły nacisku wzmacniałby prawdopodobnie zachowanie konformistyczne i prowadził do wzrostu gotowości do podjęcia zadania zleconego. Stopień zaangażowania w takim przypadku byłby prawdopodobnie niski.

Informacje o programie badawczym

W celu zbadania zachowania w sytuacji zadania zleconego stworzono następującą sytuację eksperymentalną: studenci rozpoczynający studia w WSP i Politechnice Świętokrzyskiej w Kielcach poproszeni zostali (po zakończeniu udziału w badaniach kwestionariuszowych) o zgłoszenie się na ochotnika do udziału w ankiecie prowadzonej przez komisję do spraw młodzieży (bliższe informacje nie były podane, a osoba przekazująca prośbę podkreślała swój brak zaangażowania w owo zadanie). W takiej sytuacji można było koncentrować się albo na tych aspektach sytuacji, które stwarzały poczucie swobody wyboru (dobrowolny udział, możliwość wyboru jednego z dwóch rodzajów zadań), albo to poczucie zmniejszały (nieznane, nieokreślone bliżej zadanie, nieznanymi bliżej cel ani „zleceniodawca”). Osoby, które zdecydowały się podjąć zada-

nie stawały wobec sytuacji większej swobody wyboru: rodzaj zadania, czas pracy nad nim mogły być określone indywidualnie, a praca nad zadaniem polegała na ocenie gotowych pomysłów i wytwarzaniu nowych - własnych. Poziom spostrzeganej odrębności „ja - inni” oraz umiejscowienie kontroli były mierzone przy pomocy kwestionariuszy. Dokładny opis procedury i zastosowanych technik znajduje się w pracy autorki [Braun 1982].

Wyniki

Badanych podzielono na dwie grupy ze względu na zachowanie wobec zadania zleconego: grupa „uczestnictwo” licząca 113 osób, które podjęły proponowane zadanie, i grupa „odmowa” licząca 125 osób, które nie podjęły zadania.

Porównanie tych grup ze względu na właściwości wyznaczające poziom spostrzeganej indywidualności wskazuje, że grupa „odmowa” charakteryzuje się wyższym wskaźnikiem spostrzeganej odrębności $\bar{x} = 1,46$, podczas gdy w grupie „uczestnictwo” $\bar{x} = 1,35$ (różnica ta nie jest istotna, natomiast analiza rozkładów przy pomocy testu χ^2 wykazuje istotną różnicę potwierdzającą wymienioną zależność). Przeprowadzono analizę podgrup wyodrębnionych ze względu na współwystępowanie dwóch mierzonych właściwości „ja”. Podgrup tych było sześć: uwzględniono dwa poziomy spostrzeganej odrębności i trzy poziomy umiejscowienia kontroli, co wynikało z analizy rozkładów zmiennych i ich współzależności. W tabeli 1 ukazano proporcje osób o różnym stopniu spostrzeganej odrębności „ja - inni” i umiejscowienia kontroli w grupach „uczestnictwo” i „odmowa” (w procentach).

Dane przedstawione w tabeli wskazują, że podjęcia realizacji nieznanego z góry zadania zleconego odmawiały najczęściej osoby o najwyższym poziomie spostrzeganej odrębności i pośrednim „wewnętrzno-zewnętrzny” umiejscowieniu kontroli lub (rzadziej) silnie wewnętrznym umiejscowieniu kontroli, czyli osoby o wysokim stopniu spostrzeganej indywidualności. Natomiast podjęciu zadania sprzyjało zewnętrzne umiejscowienie kontroli niezależnie od towarzyszącego mu poziomowi spostrzeganej odrębności.

Drugi etap analizy danych polegał na badaniu związku między właściwościami „ja” a poziomem zaangażowania w wykonanie zadania, zatem dotyczył tylko grupy „uczestnictwo”.

Wskaźnikami poziomu zaangażowania były: wykonanie zadania - wskaźnik

Tabela 1. Procentowy rozkład osób różniących się właściwościami „ja” w grupach „uczestnictwo” i „odmowa”.

Spostrzegana odrębność (SO)	Umiejscowienie kontroli (LOC)	„Odmowa”	„Uczestnictwo”
↓	W	50,6	49,4
↓	W	44,8	55,2
↓	Z	40,0	60,0
↑	W	56,7	43,3
↑	W	65,6	34,4
↑	Z	37,5	62,5

O z n a c z e n i a: SO: ↑ - poziom wysoki, ↓ - poziom niski; LOC: W - wewnętrzne, Z - zewnętrzne.

liczby pomysłów rozwiązania problemu, długość czasu pracy oraz stosunek planowanego czasu wykonania zadania do czasu realnie na to poświęconego. Z tych częściowych wskaźników utworzono wskaźnik łączony, ze względu na który wyodrębniono trzy stopnie zaangażowania w zadanie. W tabeli 2 przedstawiono proporcje osób o różnych wskaźnikach spostrzeganej odrębności i umiejscowienia kontroli w grupach różniących się stopniem zaangażowania w wykonanie zadania.

Tabela 2. Procentowy rozkład osób różniących się właściwościami „ja” w grupach o różnych poziomach zaangażowania w wykonanie zadania

SO	LOC	↓ Z	↑ Z	↑ Z
↓	W	21,1	60,5	18,4
↓	W	13,8	75,9	10,3
↓	Z	44,4	33,4	22,2
↑	W	20,7	34,5	44,8
↑	W	27,3	54,5	18,2
↑	Z	10,0	70,0	20,0

O z n a c z e n i a: SO: ↑ - poziom wysoki, ↓ - poziom niski; LOC: W - wewnętrzny, Z - zewnętrzny; zaangażowanie: ↑ Z - wysokie, ↓ Z - średnie, ↓ niskie.

W czterech grupach obserwujemy rozkład normalny (przewaga wyników średnich), w dwóch natomiast rozkład skośny o przeciwnym kierunku. Są to grupy skrajne pod względem poziomu spostrzeganej indywidualności. W grupie o niskim poziomie spostrzeganej indywidualności (\downarrow SO i zewnętrzne LOC) niemal połowę stanowiły osoby o najniższych wskaźnikach zaangażowania w zadanie, podczas gdy wśród osób o wysokim poziomie spostrzeganej indywidualności (\uparrow SO i wewnętrzne LOC) niemal połowę stanowiły osoby o najwyższych wskaźnikach zaangażowania.

Dyskusja

Odmowa lub uczestnictwo w zadaniu zleconym osób o różnych poziomach spostrzeganej indywidualności

Podjęciu zadań zleconych sprzyjało skrajnie zewnętrzne umiejscowienie kontroli: tendencja ta była niezależna od współwystępującego z LOC poziomu SO. Sytuacja proponowania zadania wydaje się być zgodna z oczekiwaniami osób o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli co do tego, że „inni” (pojedyncze osoby, grupy, instytucje) kontrolują ich zachowanie, stąd częstsze występowanie zachowań konformistycznych [por. prace Lefcourta i Drwala], a szczególnie łatwiejsze uleganie presji osób o wyższym prestiżu niż badani (w opisywanych badaniach zadanie proponowane było przez osobę o wyższym prestiżu niż badani, reprezentującą ważną, atrakcyjną dla nich instytucję).

W pełni zgodne z przewidywaniami było podejmowanie zadań przez osoby, u których występował niski poziom spostrzeganej indywidualności (niskie SO, zewnętrzne LOC) - przewidywano możliwość ulegania przez te osoby naciskom zewnętrznym, m.in. ze względu na brak rozwiniętej zdolności do podmiotowej kontroli nad zachowaniem.

Niezgodny z oczekiwaniami jest fakt, że wysoki poziom spostrzeganej odrębności współwystępujący z zewnętrznym umiejscowieniem kontroli nie zahamował tendencji do podejmowania zadania. Być może osoby te podjęły zadanie na zasadzie identyfikacji z osobą zlecającą (lub instytucją przez nią reprezentowaną), co wyeliminowałoby lub złagodziło konflikt między skłonnością do ulegania wpływom autorytetów charakterystyczną dla osób o zewnętrznym LOC a tendencją do manifestowania własnej odrębności i niezależności.

Odmowa podjęcia proponowanego zadania występowała częściej u osób o wysokim (choć nie najwyższym) poziomie spostrzeganej indywidualności, tj. u

osób o bardzo wysokim - akceptowanym przez podmiot - stopniu spostrzeganej odrębności i pośrednim umiejscowieniu kontroli. Wydaje się, że osoby te mogły ocenić sytuację proponowania zadania jako ograniczającą swobodę wyboru, gdyż bardzo wysoki stopień spostrzeganej odrębności wiąże się prawdopodobnie z nastawieniem na samodzielny wybór celów, przy tym brak znajomości zadania w momencie podejmowania decyzji o jego ewentualnej realizacji mógł wywołać niepewność, czy zadanie może być zaakceptowane przez podmiot, zgodne z jego celami, systemem wartości, zainteresowaniami. Równocześnie „pośrednie” umiejscowienie kontroli świadczy o dostrzeganiu kontrolujących wpływów innych ludzi czy losu, ale to nie znaczy, że osoby te preferują takie sytuacje: być może realistyczne dostrzeganie kontroli przez czynniki tkwiące poza własnym „ja” uwrażliwia osoby o wysokim stopniu spostrzeganej odrębności (i jeszcze wyższym - pożądanej odrębności) na sytuację wywierania wpływu i skłania do minimalizowania liczby sytuacji podlegania kontroli zewnętrznej.

Wśród osób o najwyższym poziomie spostrzegania własnej indywidualności istnieje tylko niewielka przewaga liczbowa osób odmawiających przyjęcia zadania (przyczynę odmowy można by tłumaczyć tu podobnie, jak w grupie omówionej wcześniej); wiele osób z tej grupy (43,3%) podjęło zadanie, być może osoby te nie oceniły sytuacji jako zagrażającej swobodzie wyboru, a w efekcie autonomii „ja”, natomiast wystąpił aktywizujący wpływ wewnętrznego LOC i wysokiego poziomu spostrzeganej odrębności. Nieco niższy poziom własnej odrębności niż w grupie omawianej poprzednio mógł też w mniejszym stopniu uruchamiać mechanizmy hamujące działanie (reaktancja powstająca w sytuacji braku swobody wyboru), a sprzyjać identyfikacji z osobą (instytucją) proponującą zadanie.

W dwóch grupach charakteryzujących się pośrednim poziomem spostrzegania własnej indywidualności, wynikającym z niskiego poziomu spostrzeganej odrębności i wewnętrznego lub pośredniego umiejscowienia kontroli, podobna liczba osób podjęła zadanie i odmówiła jego realizacji. Wydaje się tu stosowne odwołanie do koncepcji indywidualności Zillera [1964], który zwraca uwagę na możliwość zróżnicowanego mechanizmu zachowania osób mających problemy z dookreśleniem „ja”, m.in. w sytuacji podejmowania zadań stawianych przez otoczenie: osoby te mogą przejawiać konformizm wynikający z lęku lub braku orientacji co do wyboru celów, albo też nonkonformizm (będący drugą skrajnością): odrzucenie wszystkich propozycji zadań, negacja wartości i celów proponowanych przez innych ludzi czy instytucje, bez względu na treści za-

dań, rodzaj wartości czy zachowań. Prawdopodobnie wśród osób z omawianych grup wystąpiły przeciwstawne reakcje. Tendencje do zachowań nonkonformistycznych mogą być wzmagane przez wewnętrzne lub pośrednie umiejscowienie kontroli towarzyszące niskiemu poziomowi spostrzeganej odrębności „ja - inni”.

Spostrzeganie własnej indywidualności a stopień zaangażowania w realizację podjętego zadania zleconego

Sytuacja, w której znalazły się osoby z grupy „uczestnictwo” nosiła wiele cech sytuacji „wolnej”, zapewniającej swobodę wyboru. Formułowane w związku z tym oczekiwania, że sytuacja taka będzie preferowana przez osoby o wysokim poziomie spostrzeganej indywidualności, co znajdzie wyraz w wysokim zaangażowaniu w wykonanie zadania, zostały potwierdzone. Wysoki stopień zaangażowania w zadanie u takich osób wiązał się prawdopodobnie z powstaniem motywacji wewnętrznej lub regulacji autonomicznej [Kofta 1980], ponieważ można sądzić, że nawet w przypadku, gdy osoby takie decydowałyby się na podjęcie zadania odczuwając nacisk, sytuacja zadaniowa stwarzająca możliwość wyboru zadania i warunków jego rozwiązywania wzmagała poczucie swobody wyboru. Wysokie zaangażowanie powstające na skutek przedstawienia na autonomiczny styl regulacji wiązałoby się ze wzrostem osobistej kontroli nad zachowaniem, wzrostem poczucia odpowiedzialności za wyniki działania (są to według Kofty niektóre z następstw spostrzegania sytuacji jako „wolnej”). Wysokie zaangażowanie w zadanie można też tłumaczyć powstaniem motywacji wewnętrznej; czynnikiem sprzyjającym jej powstaniu jest także spostrzeganie wolnego wyboru zadania oraz braku nagród zewnętrznych, które mogłyby obniżyć motywację wewnętrzną, prawdopodobnie obydwa warunki zostały spełnione w subiektywnym odczuciu przynajmniej części badanych, przede wszystkim osób o wysokim stopniu spostrzegania własnej indywidualności. Zakładając wystąpienie motywacji wewnętrznej można sądzić, że dobre wykonanie zadania wiąże się z dążeniem do potwierdzenia własnej kompetencji i samookreślenia.

Swoboda wyboru podczas przystąpienia do realizacji zadania nie spowodowała wysokiego poziomu zaangażowania u osób o bardzo wysokim poziomie spostrzeganej odrębności i pośrednim umiejscowieniu kontroli - być może osoby te interpretowały zadanie jako narzucone, kontrolowane zewnętrznie. Interesujące byłoby sprawdzenie, w jakich warunkach osoby takie wykazują wysokie zaangażowanie - prawdopodobnie wystąpiłoby to w warunkach zadania w pełni własnego (tj. wytworzonego samodzielnie) lub w warunkach podkreślających znaczenie osobistego wkładu pracy, np. w sytuacji powierzenia odpowiedzial-

ności za rozwiązanie problemu. Zadanie anonimowe może w zbyt małym stopniu angażować osoby o bardzo wysokim stopniu spostrzeganej odrębności od innych świadome tego, że część ich działań musi pozostać pod kontrolą zewnętrzną bez względu na to, na ile to jest przyjemne.

Powstaje pytanie, dlaczego swoboda wyboru w chwili przystąpienia do realizacji zadania nie „przestawiła” motywacji zewnętrznej (konformistycznej) na wewnętrzną, czy na autonomiczny styl regulacji u osób charakteryzujących się niską spostrzeganą indywidualnością. Nasuwa się tu teza Wicklund [1974], zgodnie z którą spostrzeganie swobody wyboru jest możliwe, gdy dana osoba doświadczyła wcześniej wolności w postaci swobody wyboru. Być może osoby badane o niskim stopniu spostrzeganej indywidualności to osoby mające bardzo mało doświadczeń ze swobodą wyboru i poczuciem własnego sprawstwa, stąd do podjęcia zadania mogli je skłaniać głównie mechanizm uległości wobec osoby zlecającej zadanie. W takiej sytuacji działanie podjęte pod wpływem motywacji zewnętrznej cechuje niższy poziom zaangażowania i gorsze efekty pracy, co potwierdza sformułowane wcześniej oczekiwania.

Podsumowanie

Analiza związku między właściwościami „ja” pozwalającymi na spostrzeganie własnej osoby jako indywidualności na zachowania wobec zadań zleconych umożliwia - poza implikacjami teoretycznymi - wyciągnięcie wniosków praktycznych. Żyjący w społeczeństwie człowiek wielokrotnie spotyka się z sytuacjami, gdy otoczenie stawia przed nim zadania. Znajomość uwarunkowań podjęcia lub odrzucenia zadania, a także zaangażowania w jego wykonanie może być ważnym elementem zwiększającym efektywność nauczania czy pracy zawodowej. I tak podejmując działania mogące zmniejszyć poczucie sprawowania kontroli i (lub) swobodę wyboru ponosi się ryzyko zmniejszenia efektywności pracy osób poddanych takim oddziaływaniom. Stwarzanie w szkole (czy miejscu pracy) sytuacji akcentujących indywidualność jednostek może być elementem skutecznie poprawiającym poziom zaangażowania w zadanie.

L i t e r a t u r a

BRAUN B., Spostrzeganie własnej indywidualności a gotowość do angażowania się w zadania stawiane przez otoczenie, (praca doktorska, UW Warsza-

wa 1982, mps).

- DECI E.L., Intrinsic Motivation and Personality, in: Personality - Basic Aspects and Current Research ed. E. Staub, Prentice Hall 1980.
- DRWAL R.L., Poczucie kontroli jako wymiar osobowości, w: Materiały do nauczania psychologii, S.III, t.3, Warszawa 1978.
- EPSTEIN S., The Self-Concept: a Review and the Proposal of an Integrated Theory of Personality, in: Personality - Basic Aspects and Current Research, ed. E. Staub, Prentice Hall 1980.
- JARYMOWICZ M., Spostrzeganie własnej indywidualności - percepcja i atrakcyjność odrębności własnej osoby od innych ludzi, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984.
- JARYMOWICZ M., Spostrzeganie samego siebie: porównywanie „ja - inni”, w: Psychologia spostrzegania społecznego, red. M. Lewicka, J. Trzebiński, 1985.
- KOFTA M., Kontrola psychologiczna nad otoczeniem: ramy pojęciowe teorii, „Psychologia Wychowawcza” 1977, nr 2.
- KOFTA M., Samokontrola a emocje, Warszawa 1979.
- KOFTA M., Freedom of Choice and Autonomous Regulation: Outline of Theory, „Polish Psychological Bulletin” 1980, v.11/1, s. 13-24.
- LEFCOURT H.M., Locus of Control and Coping with Lifeevents, in: Personality - Basic Aspects and Current Research, ed. E. Staub, Prentice Hall 1980.
- OBUCHOWSKI K., Autonomia jednostki a osobowość, w: Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości, red. O.W. Owczynnikowa, K. Obuchowski, J. Rekowski, Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk 1977.
- PITTMAN T.S., PITTMAN N.L., Deprivation of Control and the Attribution Process, „Journal of Personality and Social Psychology” 1980, vol. 39/3.
- REYKOWSKI J., Zadania pozaosobiste jako regulator czynności, w: Studia nad teorią czynności ludzkich, red. I. Kurcz, J. Rekowski, Warszawa 1975.
- REYKOWSKI J., KOCHAŃSKA G., Szkice z teorii osobowości, Warszawa 1980.
- REYKOWSKI J., Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość, Warszawa 1979.
- TOMASZEWSKI T., Wstęp do psychologii, Warszawa 1963.
- TUSZER E., Poczucie kontroli nad otoczeniem a konformizm młodzieży, „Psychologia Wychowawcza” 1981, nr 2.
- WIDERSZAL-BAZYL M., Pojęcie motywacji wewnętrznej, „Przegląd Psychologiczny” 1989, 3a.
- WRIGHT T.L., HOLMAN T., STEELE W.G., SILVERSTEIN G., Locus of Control and Mastery in Reformatory: a Field Study of Defensive Externality, „Journal of Personality and Social Psychology” 1980, vol. 38/6.
- ZUROFF D.C., Learned Helplessness in Humans: an Analysis of Learning Process and the Roles of Individual and Situational Differences, „Journal of Personality and Social Psychology” 1980, vol. 39/1.
- ZILLER R.C., Individuation and Socialization. A Theory of Assimilation in Large Organizations, „Human Relations” 1964, t. 17, nr 4.